

ЕТИЧКО И(ЛИ) КРИТИЧКО БИБЛИОТЕКАРСТВО?

Вука Јеремих (1959)

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”,

Београд

jeremic@unilib.rs

Прегледни чланак

УДК: 026/027:316.66

021.1

303:02

027.7(497.11)

DOI : <https://doi.org/10.5281/zenodo.17053151>

Сажетак

На основу историјског осврта и неколико конкретних примера из праксе, у раду се разматра однос између критичког и етичког промишљања у библиотекарству, у настојању да се оправда претпоставка о њиховом чврстом јединству као једном од важних предуслова за доношење исправних одлука у свим аспектима библиотечке делатности. Такође се, на основу објављених манифеста и доступне литературе, настоји образложити појам критичког библиотекарства у ужем смислу – као ангажованог, активистичког и друштвено одговорног. Будући да друштвена ангажованост библиотека и библиотекара зависи од културно-историјског контекста и социјалног миљеа, критичко библиотекарство се другачије схвата у различитим срединама, сходно томе који су проблеми најтежи и које су групе угрожене. Културна традиција и актуелне околности одређују врсту и степен друштвеног ангажмана установе, али иницијатива најчешће зависи од појединаца – професионалаца вођених критичким приступом и етичким начелима.

Кључне речи: критичко библиотекарство, библиотекарска етика, друштвено ангажовано библиотекарство, културни ембарго, књигоцид, култура сећања, пројекат МИЛАГРО, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”

Када оперишемо појмовима етичко и критичко библиотекарство, не можемо да себи не поставимо питања која се тичу њиховог међусобног односа. Да ли је то однос скупа и подскупа, да ли је реч о пресеку или о унији скупова у оквиру библиотечке делатности? Или су то, пак, два потпуно одвојена сегмента, сваки са својим историјатом, циљевима, приоритетима, стандардима и вредносним системом? Коначно, има ли основе за претпоставку да је чврсто јединство критичког и етичког промишљања, уз одговарајуће компетенције библиотечких стручњака и поштовање утврђених стандарда, важан предуслов одговорног и професионалног пословања?

За разлику од појма критичко библиотекарство, етичко се није издвојило као посебан термин који се односи на специфичну врсту и подразумеван опсег јасно одређеног ангажмана или опредељења, већ је етички аспект функционисања библиотечке делатности у већој или мањој мери истакнут од самих почетака, развијан кроз дугу историју библиотекарства и коначно формализован различитим манифестима, правилницима и кодексима на институционалном, националном и међународном нивоу. Упркос томе, још увек има дилема у теорији и ситуација у пракси које су у том погледу „замагљене“, па је на њих неопходно указивати са циљем да се до краја расветле и уклопе у сет етичких принципа којима се ваља руководити у библиотечком пословању. У том домену, увођење нових технологија представља посебан изазов јер доноси бројна етички „непокривена“ подручја у вези са отвореним приступом, ауторством, плагирањем, дељењем ресурса и нарочито са коришћењем вештачке интелигенције, када имамо у виду да велике ИТ компаније и корпорације оклевају са формирањем етичких одељења и одбора, а оне које су их основале смањују њихов обим, отпуштају запослене и свде их на декорацију. На пример, према неким анализама, Мајкрософт је током 2022. отпустио око десет хиљада запослених у етичким секторима широм света.¹

Са друге стране, иако библиотекари имају дугачку праксу критичког промишљања како смисла и суштине сопствене професије тако и њеног места и задатака у друштвеном контексту, сам појам критичког библиотекарства новијег је датума. То је, наиме, појам артикулисан у XXI веку, будући да је као предметна одредница предложен Конгресној библиотеци 2007, дакле пре мање од две деценије, о чему се можемо обавестити на сајту Америчког библиотекарског удружења,² у оквиру Удружења универзитетских и истраживачких библиотека,³ где у закључку добијамо сажету

¹ <https://www.cmswire.com/customer-experience/microsoft-cuts-ai-ethics-and-society-team-as-part-of-layoffs/> (пребузето 30. 5. 2025).

² Енгл. *American Library Association* – ALA.

³ Енгл. *Association of College & Research Libraries* – ACRL, https://www.ala.org/acrl/publications/keeping_up_with_critlib (пребузето 30. 5. 2025).

дефиницију овог појма, тачније попис свега онога што критичко библиотекарство укључује: развој критичког мишљења, информатичке писмености и вештина целоживотног учења, уважавање различитости, информациону етику, једнак приступ информацијама, комодификацију информација, рад, академске слободе, људска права, ангажовано грађанство и неолиберализам. Већ на први поглед ће свакоме из библиотекарске струке нешто од овога „штрчати“, а нешто битно недостајати, међутим, скоро све набројано не представља ништа ново и већ је темељно претресано на стручним и научним скуповима и саветовањима, мање или више доследно примењивано у пракси и кодификовано кроз правилнике, прописе и стандарде – и то у оквиру библиотекарске етике.

Треба имати у виду две важне појединости у вези са појмом критичког библиотекарства када се он користи у ужем смислу, а то су домет и културно-историјски контекст. Прво, тај појам подразумева друштвено-политичку улогу библиотека па обухвата објашњења не само из библиотекарства него и области социологије, права и политичке теорије. Друго, концепт критичког библиотекарства рођен је у западном свету, прецизније – у Америци, што је условило специфичну проблематику на коју се реферише, а која подразумева одређено схватање друштвених односа, где су у фокусу питања расе, пола, рода, мањина, социјалне маргине и сл.⁴ Последично, заштита људских права је на самом врху професионалних обавеза, изнад оних које су навођене нпр. Етичким кодексом Америчког библиотекарског удружења⁵: равноправност корисника, нелимитиран приступ и слободан проток информација, затим поштовање интелектуалних слобода, ауторских права и приватности, одолевање цензури, уважавање корисника и колега, обавеза перманентног усавршавања, итд.

На другој страни, ако погледамо сајт Критлиба (*Critlib*) – удружења⁶ за неформално окупљање и дискусије критички опредељених библиотекара, наћи ћемо „Манифест критичког библиотекарства“ са великим бројем тачака, од којих би се многе могле безрезервно усвојити, а најважније су следеће: стећи вештине и савладати алате који нас чине креативнијим и промишљенијим стручњацима; креирати такве метаподатке које чине информације претраживијим и транспарентнијим; промишљати да ли увођење неке нове технологије има смисла и оправдања или се дешава по некој инерцији; увидети и одбацити расне, родне и старосне стереотипе када су у питању занимање библиотекара и профил корисника; одговорно бирати и користити алате са циљем чувања приватности и свешћу о томе где лежи

4 В. Ђорђе Христов ... [и др.], „Господари и робови: критика заснована на класи, раси и роду“, у: *Приручник крџиике*, приредили Марјан Ивковић и Жељко Радинковић (Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 2023), 263–290.

5 ALA Code of Ethics, https://axe.pittstate.edu/_files/documents/code-ethics-ala.pdf (пнеузето 30. 5. 2025).

6 <http://critlib.org/critlib-tech-manifesto/> (пнеузето 30. 5. 2025).

моћ филтрирања и дисеминације, тј. ко поседује технологију и са којим мотивом, при чему треба јасно разликовати власника, дизајнера, програмера и корисника. Осим тога, у овом Манифесту се приступ технологији третира као људско право, захтева се поштовање радничких права приликом обуке и усвајања нових технологија у радном процесу, указује се на специфичан облик језичке искључивости и чак сексизма, јер је језик технологије на енглеском мушког рода, упозорава се на штетан утицај технологије на животну средину и здравље, али пре свега – уводи се принцип социјалне правде⁷ у библиотекарство, пледира се да оно постане инклузивно и неауторитарно (заједно са педагогијом), те да се успостави критичка перспектива у свим аспектима библиотекарске праксе. Будући да се енергично и доследно усредсређује на потребе маргинализованих категорија становништва, критичко библиотекарство се на неки начин надовезало на оријентацију познату под називима прогресивно⁸ или радикално⁹ библиотекарство. Оно, наиме, позива на бескомпромисну критичку теорију и активистичку праксу са крајњим циљем заступања људских права,¹⁰ бавећи се питањима као што су инклузија, затим економска, расна и родна једнакост, поштовање различитости, као и однос између структура моћи и изградње (и приступачности) знања у сваком сегменту библиотечког пословања.

Посматрани у другачијем културно-историјском контексту, ови захтеви и задаци могу деловати сувише спецификовани, остављајући утисак редуковања мисије библиотека као културно-просветних установа и сужавања професије библиотекара на друштвено-политичке делатнике у функцији једне конкретне агенде. Тим пре што заступници критичког библиотекарства доводе у питање вековима грађен карактеристичан етос библиотекарског занимања, у којем су кључни принципи неутралност, аполитичност и равноправан статус свих корисника – чиме се, по овим ауторима, заправо континуирано спроводила планирана или спонтана идеализација библиотекарске професије, а библиотеке су приказиване као инхерентно позитивне институције, које су добре и корисне као такве,

7 Негативни судови о тренутно владајућим теоријама правде у: Роза Хартман, *Односи према свешћу у доба убрзања* (Нови Сад: Академска књига, 2019), 73–77.

8 Удружење прогресивних библиотекара основали су у Њујорку 1990. библиотекарски забринуте због „брзог одласка библиотечке професије у сумњиве савезе са бизнисом и информатичком индустријом, и у самозадовољно прихватање пружања услуга политичком, економском и културном естаблишменту”. <http://www.progressivelibrariansguild.org/> (преузето 30. 5. 2025).

9 Године 1972. група самоописаних радикалних библиотекара објавила је манифест “*Revolting Librarians*”, који укључује слободне есеје „револтираног” библиотечког особља из Сједињених Држава и Канаде о прогресивним темама у распону од додицаја радника миграната, преко борбе против неједнакости у платама и превласти администрације, до заташкавања стереотипа и системске неједнакости који онемогућавају приступ многим корисницима. <https://publiclibrariesonline.org/2022/11/revolting-librarians-fifty-years-later/> (преузето 30. 5. 2025).

10 Најисцрпнија обрада ове теме у: Toni Samek, *Librarianship and human rights: a twenty-first century guide* (Oxford: Chandos Publishing, 2007).

па не подлежу никаквој критици, што их је уљуљкало, пасивизирало и учинило делом културно-образовног естаблишмента, безосећајног за рањиве и у систем неуклопљене маргиналне групе.

Стављајући под знак питања аполитичност као једну од главних претпоставки којом се дичи ова професија, закључује се да је најчешће реч о конформистичком прилагођавању владајућој политичкој, класној и културној парадигми: „Нормирани дискурс о неутралности који је умногосте допринео стереотипизацији библиотекара као пасивних медијатора информација, мејнстрим библиотекарству одузео је снажну компоненту друштвено одговорне акције”.¹¹

Да ли библиотеке треба да буду друштвено, дакле и политички ангажоване или потпуно неутралне – питање је старо вероватно колико и саме ове установе. Неутралност према друштвеним и политичким питањима настала је као резултат професионализације библиотечке делатности и настојања да се библиотеке што објективније поставе према политичким структурама које су по правилу и њихови финансијери, због чега та прокламована објективност по природи ствари никада није могла да се оствари у неком идеалном облику. Можемо се сложити са ставом заступника критичког библиотекарства да је идеал политичке неутралности с једне стране поштедео библиотеке бројних проблема и специфичне врсте одговорности коју активан друштвени ангажман носи са собом, али их је истовремено прилично изоловао и смањило њихову улогу у друштвеној и академској заједници. Међутим, у највећем проценту, библиотеке се никада нису претвориле у куле од слоноваче где се самозадовољно обавља делатност која не узима у обзир потребе друштва које их је изнедрило и појединаца (корисника) различитог порекла, статуса, образовања, професија, оријентација... И не само то – у данашњем свету као царству технологије и следственог отуђења међу људима, у многим случајевима оне су остале какве-такве, често једине оазе стварног друштвеног живота, непосредне комуникације и солидарности (или пак „трећи простор”, како библиотеке – нарочито јавне – називају заступници такозваног партиципаторног библиотекарства,¹² сродног критичком библиотекарству по томе што суштину ових установа види у развијању партнерских односа са заједницом кроз непосредно укључивање корисника у радни процес, неговању мултикултуралности, подизању нивоа медијске писмености,¹³

11 Mario Hibert, *Digitalni odrast i postdigitalna dobra* (Zagreb: Multimedijalni institut, 2018), 24.

12 В. текст у којем се објашњавају циљеви и праксе партиципаторног библиотекарства, то јест „библиотекарства са учешћем”: Linh Cuong Nguyen, Helen Partridge, Sylvia L. Edwards, “Towards an understanding of the participatory library”, *Library Hi Tech*, 30/2 (2012): 335–346, <https://www.researchgate.net/publication/24202616> (преузето 30. 5. 2025).

13 О развијању медијске писмености којом се предупређују неравноправност, нетолеранција, манипулација и маргинализација појединих група, в. Виолета Кеџман, „Критичко мишљење”, у: *Медијска писменост и кријичко мишљење* (Београд: Клио, 2023), 136–147.

друштвеном ангажману и учешћу у јавном животу преко пројеката који – између осталог – заступају и промовишу најразличитија мањинска права и потребе скрајнутих слојева и група становништва).

Ради објективнијег приступа овој проблематици треба имати на уму да се у последњим деценијама веома променила улога библиотека у културном животу друштва. У другој половини XX века дошло је до процвата библиотекарства у целом свету паралелно са процесом демократизације образовања, то јест чињеницом да је школовање постало доступно скоро свим друштвеним класама и структурама. У таквој атмосфери догодио се изразит успон библиотекарске делатности како у сфери организације, технологије, финансирања, стандардизације и законодавства тако и на плану професионалног усавршавања библиотекара и етаблирања библиотекарства као академске дисциплине у међународној хуманистичких наука и информатике. Истовремено је порастао друштвени значај ових установа и на Западу и на Истоку, дакле у најразличитијим друштвеним уређењима. У америчкој провинцији библиотеке су представљале незаобилазна места еманципације и информисања корисника са целокупне друштвене лествице, места где су се неговале вредности слободе и индивидуализма. Са друге стране, у тзв. Источном блоку, библиотеке су постале важни центри нове пролетерске културе, чије је главно обележје широка свенародна доступност. Без обзира на све разлике, у оба случаја су библиотеке (нарочито јавне) биле од половине до краја XX века најприступачније и за све друштвене слојеве најотвореније културно-образовне установе, вођене идеалима неелитизма, равноправности и једнаког приступа знању, где су се спонтано преплитали најразличитији сталежи, друштвене групе и професије.

Крајем XX и почетком XXI века, са експанзијом глобалне електронске интерактивне комуникације, када стварни живот добија озбиљну конкуренцију у оном који зовемо виртуелни, библиотеке губе дотадашњу позицију, не само зато што су знање и информације све доступнији на мрежи већ пре свега зато што падају у други план, иза свеprisутне потребе за комуникацијом у електронски потпуно повезаном свету. У том новом контексту доминације друштвених мрежа, многи теоретичари библиотекарства предлажу да се „са концепта информисаног грађанина у култури масовних медија пређе на концепт комуникативног ангажованог грађанина”.¹⁴ Међутим, када се данас библиотеке критикују због „успаваности”, одсуства активизма или недовољне друштвене видљивости, треба узети у обзир и потпуно промењен амбијент који им у много чему не иде на руку и у којем је њихова улога скрајнута, па су и поред тога ове институције ухватиле корак са временом, модернизовале своје пословање,

¹⁴ William F. Birdsall, "A progressive librarianship for the twenty-first century", *Progressive Librarian*, 28 (2006): 49–63, <https://www.proquest.com/docview/207670853?pqorigsite=summon&sourcetype=Scholarly%20Journals> (преузето 30. 5. 2025).

редизајнирале своје услуге, допуниле их с обзиром на нова очекивања корисника, жртвујући доста од старе „славе“ популарних места друштвеног живота коју су делиле са биоскопима и домовима културе.

Иако на тешком задатку, не само да опстану него и да се наметну специфичним садржајима и услугама у суровом свету где владају монополизација и монетизација информација, где је хуманистика сасвим маргинализована, где се знање третира као роба, а образовање као привредна грана, библиотеке нису запоставиле ни етички аспект свог функционисања, па су (додуше, у недовољној мери) претходне етичке стандарде допуниле новим који се односе управо на питања која искрсавају у окружењу устројеном новим технологијама, надлазећом доминацијом вештачке интелигенције и профитом као крајњим мерилем свих људских активности. У овом контексту, сама по себи намеће се мисао да се данас етичко и критичко промишљање и деловање у библиотекарству заправо подударају, то јест да се налазе у чврстом јединству које је једина гаранција да се ова делатност (и професија) могу одупрети многим изазовима савременог доба. Заправо, тако је било одувек: етички се није могло поступати без критичког увида нити је критичко разматрање било могућно без јасног и чврстог моралног упоришта.

ПРИМЕРИ

Свакодневни посао библиотекара заснива се превасходно на поштовању правила струке и утврђених стандарда, али у доношењу одлука они су вођени критичким приступом и етичким начелима, а да тога често и нису свесни – у односу према корисницима, колегама и спољним сарадницима, у набавној селекцији публикација, у пријему легата, у избору и примени технолошких иновација, приликом аплицирања на домаће и стране пројекте или укључивања у друштвени живот заједнице којој библиотека припада. Понекад историјске околности захтевају снажнији, па и ризичан ангажман – када се од библиотекара очекује да одоле политичким притисцима, цензури и такозваном бункерисању¹⁵ књига, или пак да укажу на неке погубне појаве које потичу од управе или политичких структура, свесно угрожавајући сопствену каријеру, па чак и радно место. Примери из праксе најбоље одсликавају значај јединственог критичко-етичког ангажмана у различитим ситуацијама које доноси рад у библиотекарству.

¹⁵ О „лукавом“ одуговлачењу и другим облицима одолевања притисцима нацистичког окупатора у време Другог светског рата на библиотекаре српских библиотека детаљно у: Никола Марковић и Даница Филиповић, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941–1944*. (Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2012).

Из не тако давне прошлости узмимо за пример увођење културног ембарга 30. маја 1992, када је Савет безбедности Уједињених нација Резолуцијом 757 увео санкције тадашњој Савезној Републици Југославији. Осим оштрих економских, дипломатских, војних и саобраћајних мера тоталне изолације, уведена је и потпуна забрана учешћа у спортским догађајима, као и суспензија научне, техничке и културне сарадње. Током три године трајања санкција све библиотеке западног света прекинуле су сарадњу и обуставиле програме размене публикација са нашим библиотекама, поступајући у складу са одлукама својих влада. Тиме нам је нанета огромна штета, не само због дисконтинуитета у попуњавању фондова и стварању ненадокнадивих празнина већ и на плану колегијалних односа, који су подразумевали еснафску подршку, консултације у вези са најразличитијим питањима и проблемима, присуствовање међународним стручним и научним скуповима, као и редовне међусобне посете на основу којих се добијао увид у непознате праксе и процедуре и стицало драгоцено незаменљиво искуство.

Логична претпоставка да оваквим антикултурним мерама не може бити оштећена само једна страна потврдила се у реакцијама неких наших иностраних колега које, наравно, нису прекршиле налоге својих влада, али су изразиле жаљење и жељу да се сарадња што пре настави. Посебно треба истаћи оне који су самоиницијативно понудили својеврсно „замрзавање“, у оквиру којег је настављена преписка и поручивање макар неких фундаменталних и незаобилазних наслова који су стављани са стране, чекајући престанак ембарга да би нам били испоручени, што се и догодило. Иако малобројни (скоро на нивоу статистичке грешке), овакви гестови имају велики симболички значај јер су проистекли из критичког става да одлука о ембаргу у области библиотекарства (и културе у целини) не може имати никакав политички ефекат, а наноси дугорочну штету свим укљученим актерима, дакле не само кажњенима него и онима који кажњавају. Истовремено, ови гестови представљају демонстрацију личне храбрости и доследне професионалне етике која се заснива на идеалима аполитичности, солидарности и равноправног приступа.

Књигоциг

Антицивизацијска акција уништавања књига српских и пројугословенских аутора, писаних ћирилицом или екавицом, а такође оних које су објавили српски издавачи, у већем или мањем интензитету континуирано се одвијала у Хрватској у периоду од 1990. до 2000. године.

По неким извештајима уништено је преко два милиона књига,¹⁶ али чак и да је сто пута мање „недужних“ књига страдало у овом погрому, опет би се бројале у десетинама хиљада, што значи да је реч о случају који није јединствен у срамној историји уништавања књига од антике до данас, али представља заиста уникатан пример да једна држава Европске уније у XXI веку не буде нити опоменута због тако еклатантног кршења основних цивилизацијских тековина.¹⁷

Да се није радило о спонтаним појединачним инцидентима већ о државном пројекту, говори чињеница да су власти игнорисале пријаве случајева масивног уништавања књига, али су судски ефикасно гониле оне који су указивали на ту појаву, попут новинара *Ферал Шрибјуна* Игора Ласића и славног професора Милана Кангрге.¹⁸ Уз отпор извесног броја библиотекарара, ова акција је успешно окончана, а уништење књига сакрило се иза еуфемизама као што су „отпис“ или „излучивање“.¹⁹ Међутим, нашао се један храбар, моралан и критички настројен појединац који је године свог живота посветио прилежном и посвећеном прикупљању конкретних доказа којима је научно утемељено документовао овај вандализам и пружио на увид јавности прецизну слику о ономе што се заиста догађало, уз напомену да је објективним приступом разбио и пропаганду коју је ширила „друга страна“ – да је вршено спаљивање књига, о чему није пронађен ниједан доказ, јер су „неподобне“ књиге одношене или на рециклажу или на отпад. Наиме, Анте Лешаја, уважени професор политичке економије на Економском факултету у Загребу, а такође угледан библиотекар, који је деведесетих година организовао и водио библиотеку у родној Корчули, написао је књигу *Књигоцид – уништавање књига у Хрватској 1990-их*, где је на шестсто страница и кроз четири поглавља пружио детаљну студију овога феномена почевши од 1992. године. Сасвим је сувишно рећи да су за овај херојски чин, осим доследног професионализма професора Лешаје, били неопходни како његов јасан критички став тако и непоколебљиво етичко опредељење да објективна истина мора да изађе на светло дана.²⁰

16 У извештају Ифле 1996–2000. наведена су – описно и без критичког осврта – само два примера уништавања књига: у корчуланској јавној библиотеци и на загребачком Филозофском факултету, <https://www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/faife/publications/ifla-world-report/croatia.pdf> (преузето 30. 5. 2025).

17 Хрватска је примљена у ЕУ 2013. године.

18 Детаљно о суђењу проф. Кангрги у „Културоцид“, *Република*, 490–491 (2010), <http://www.republika.co.rs/490-491/23.html> (преузето 30. 5. 2025).

19 Један од најупечатљивијих показатеља чишћења књижница од неподобне литературе свакако је формирање посебне библиотеке уз Српско културно друштво „Просвјета“ 1996, чији се фонд састоји углавном од дела која су избачена из загребачких књижница.

20 У исто време, академска јавност у Хрватској потпуно игнорише ова догађања, о чему сведочи дипломски рад Инге Пемпер „Феномен *чишћења* књижница од неподобних књига кроз повијест“, одбраћен 2024. на Филозофском факултету Свеучилишта „Јосип Штросмајер“ у Осијеку, у којем се приказује уништавање књига у библиотекама од антике до данашњих дана, при чему се ниједном речју не спомиње књигоцид у Хрватској у време распада Југославије, <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:427434> (преузето 30. 5. 2025).

У мају 2023. у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ одржан је Округли сто „Култура сећања – медицина, биоетика, нацизам, етика у библиотекарству“, поводом дебате о коришћењу научне публикације спорног биоетичког статуса – Пернкопфовог *Атласа анатомске анатомије*. Организација овог округлог стола и објављивање зборника радова²¹ који су том приликом изложени представља илустративан пример удруженог критичког и етичког промишљања у библиотекарској пракси које је произвело конкретан поступак, прихватљив са становишта и библиотекара и корисника, узорно примењен у централној српској научној библиотеци и самим тим егземпларан за сродне институције које се могу сусрести са сличном дилемом.

О чему се ради? Универзитетска библиотека поседује у свом фонду један том поменутог атласа, чији је аутор истакнути члан нацистичког покрета др Едуард Пернкопф (*Eduard Pernkopf*), са сарадницима исте провенијенције. Реч је о технички савршеној и сазнајно веома вредној, али етички сасвим проблематичној публикацији, будући да су тела логораша коришћена за изузетно прецизне анатомске цртеже који сачињавају поменути атлас. Доследан критички и етички став који се заснива на пијетету према жртвама нацистичких злочина наложио би да се поменути атлас сместа уништи или уклони, међутим, тиме се не би много постигло, пошто су током читавих осамдесет година од како је објављен његови делови инкорпорирани у готово све анатомске атласе објављене широм света, управо због несумњивог квалитета и релеванције. Па чак и да се то није догодило, случај Пернкопфовог *Атласа* отвара кључно питање: како да се третирају значајни научни резултати до којих се дошло на морално недопустив начин? Ово питање су на округлом столу разматрали стручњаци из области етике, медицине, историје, антропологије, али и библиотекари, којима је од прворазредног значаја одговор на питање како да се поставе према такозваној контроверзној грађи, а да не направе морални преступ огрешењем о жртве, нити да изневере своју професионалну обавезу према корисницима. После критичких увида које је донела дебата, Универзитетска библиотека заузела је морално прихватљив став да, сходно томе што припада типу научне библиотеке, издаје на коришћење Пернкопфов *Атлас*, али само за научноистраживачки рад у читаоницама. Оно што је најважније – уз *Атлас* је креирана и публикована напомена (приређена према препоруци Медицинског факултета у Бечу), како би истраживачи били упознати са спорним биоетичким пореклом те публикације и како би се на тај начин одала пошта жртвама нацистичких злочина. Тако се

21 *Култура сећања: медицина, биоетика, нацизам, етика у библиотекарству: зборник радова са округлог стола* (Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2023).

Универзитетска библиотека придружила сродним светским библиотекама²² које се на критички и морално одговоран начин односе према научно релевантној али етички упитној грађи. Осим тога, као матична за све високошколске библиотеке, покренула је иницијативу да се званичним путем скрене пажња и другим чланицама система да усвоје овај приступ у решавању сличних проблема.

Пројекат „МИЛАГРО“

Коначно, као актуелан пример критичког библиотекарства у најужем смислу – социјално ангажованог библиотекарства које се стара о потребама и правима угрожених делова друштвене заједнице – може се навести пројекат „Мигранти и локалне заједнице активно заједно расту у инклузивна друштва“, који се одвија у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду. Овај пројекат, чије је име скраћеница назива *Migrants and Local communities Actively GROWing together for inclusive societies – MILAGRO*, реализује се у оквиру програма под називом „Грађани, једнакост, права и вредности”,²³ а финансира га Европска унија преко Европске извршне агенције за образовање и културу (*European Education and Culture Executive Agency*). Двогодишњи пројекат започео је у јуну 2024, а партнери су: *Nuova Associazione Culturale Ulisse* из Сијене (Италија; координатор пројекта), Универзитет из Утрехта (Холандија) и Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, док је придружени партнер *SIS Intercultural Study Abroad* из Сијене. Структура пројекта је таква да сваки партнер има и мрежу локалних координатора, те су око Универзитетске библиотеке окупљени: Канцеларија Повереника за заштиту равноправности Републике Србије, Црвени крст Србије, Универзитет у Београду, као и невладине организације „Атина“ из Београда и „Terraforming“ из Новог Сада.

На сајту Универзитетске библиотеке може се прочитати да ће се у оквиру наведеног пројекта током две године реализовати активности чији је циљ „развој алата и стварање могућности за изградњу интеркултуралног дијалога између локалног становништва и миграната, као и развој оних демократских компетенција које ће подразумевати позитивне и дуготрајне односе, засноване на међусобном разумевању, поштовању и солидарности”.²⁴ У оквиру пројекта, у правилним временским интервалима организују се састанци на којима учествују и своја искуства деле

22 Документ о набавној политици Британске библиотеке, на пример, потенцира обавезан научни значај такозване контроверзне грађе да би она уопште могла да уђе у процес селекције, <http://www.bl.uk/aboutus/foi/overview/09.11.17%20FOI%20Policy%20FINAL.pdf> (преузето 30. 5. 2025).

23 Енр. *Citizens, Equality, Rights and Values* – CERV.

24 <https://www.unilib.rs/o-nama/projekti/projekat-milagro/> (преузето 30. 5. 2025).

мигранти које је у Србију судбина довела из најразличитијих делова света. Кључни задаци су развој дигиталних вештина, стицање демократских компетенција, обука координатора и формирање међународне базе информација о инклузивним заједницама, али и освешћивање друштвеног статуса појединаца кроз преношење личних доживљаја. „Заједнички именитељ свих активности пројекта МИЛАГРО јесте промоција и одрживост инклузивног и културно разноликог демократског друштва кроз солидарност, једнакост и толеранцију за сваког члана“, речи су главног координатора овог пројекта за Србију из Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“.²⁵

ЗАКЉУЧАК

Могло би се навести још много примера из свих сегмената библиотечке делатности где се срећно удружују критичко и етичко промишљање: у препознавању цензуре и нарочито аутоцензуре, у одговорном колекционирању, у концепцији културно-образовних програма, у избору грађе за дигитализацију, и нарочито у избегавању насилног и непотребног технологизирања које не унапређује радни процес већ је само себи сврха, а библиотекама одузима интелектуалну аутономију и хуманистички дигнитет... Када говоримо о критичком библиотекарству у ужем смислу, као друштвено ангажованом – оно се може остварити само у интеракцији са корисницима и колегама у колективу и ван њега, а приоритети варирају од једне до друге друштвене заједнице, с обзиром на то које су групе најрањивије, који проблеми су најупадљивији и каква је традиција среди-не о којој је реч. Негде ће у фокусу бити права ЛГБТ заједнице или миграната, негде изостанак финансирања,²⁶ негде кадровски проблеми, негде цензура и бановање... А негде ће на први поглед све изгледати хармонично и идилично, међутим, задатак библиотекара је да скину ружичасте наочаре и реално сагледају све мањкавости које се могу исправити, стално имајући на уму да се баве професијом укрштених идентитета и очекивања чији су домети понекад спори, понекад слабо видљиви, али још увек од огромног значаја за друштво у целини.

25 Василије Милновић, „Социјална функција Универзитетске библиотеке“, *Чишљалиште*, 46 (мај 2025): 73.

26 Флагрантан је пример небриге ресорног министарства које деценијама одбија да у буџет уврсти наменско финансирање куповине књига у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ иако је реч о централној српској научној библиотеци, матичној за све високошколске библиотеке.

Birdsall, William F. "A progressive librarianship for the twenty-first century". *Progressive Librarian*, 28 (2006): 49–63. <https://www.proquest.com/docview/207670853?pqorigsite=summon&sourcetype=Scholarly%20Journals> (преузето 30. 5. 2025).

"Critlib tech manifesto". *Critlib* (April 2015). <http://bit.ly/critlibtechmanifesto> (преузето 30. 5. 2025).

Garcia, Kenny. "Keeping Up With Critical Librarianship". *American Library Association* (June 2015). https://www.ala.org/acrl/publications/keeping_up_with/critlib (преузето 30. 5. 2025).

Hartmut, Roza. *Odnosi prema svetu u doba ubrzanja*. Novi Sad: Akademaska knjiga, 2019.

Hester, D. Micah i Paul J. Ford. *Kompjuteri i etika u sajber doba*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.

Hibert, Mario. *Digitalni odrast i postdigitalna dobra*. Zagreb: Multimedijalni institut, 2018.

Ivković, Marjan i Željko Radinković. *Priručnik kritike*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2023.

Kecman, Violeta. *Medijska pismenost i kritičko mišljenje*. Beograd: Klio, 2023.

Култура сећања: медицина, биоетика, нацизам, етика у библиотекарству. Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2023.

Lešaja, Ante. *Knjigocid – uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*. Zagreb: Profil knjiga, 2012.

Lojo, Kemal. „Bibliotekarstvo između profesionalizacije i ideologizacije“. *Godišnjak međunarodnog susreta bibliotekara slavista u Sarajevu = Yearbook of international convention of slavistic librarians in Sarajevo*, 6–7 (2011): 193–206.

Марјановић, Наташа. *Кроз библиотеке до критичког мишљења*. Нови Сад: Прометеј, 2021.

Међународна научна конференција Етика у науци и култури. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2010.

Милновић, Василије. „Социјална функција Универзитетске библиотеке“. *Читалиште*, 46 (мај 2025): 72–78.

Nguyen, Linh Cuong, Helen Partridge, Sylvia L. Edwards. "Towards an understanding of the participatory library". *Library Hi Tech*, 30/2 (2012): 335–346. <https://www.researchgate.net/publication/242026161> (преузето 30. 5. 2025).

Pemper, Inga. „Fenomen čišćenja knjižnica od nepodobnih knjiga kroz povijest: završni rad“. Osijek: Filozofski fakultet, 2024.

Progressive community action: critical theory and social justice in library and information science. Sacramento: Library Juice Press, 2016.

Samek, Toni. *Librarianship and Human Rights: a twenty-first century guide*. Oxford: Chandos Publishing, 2007.

ETHICAL AND/OR CRITICAL LIBRARIANSHIP?

Summary

Based on a brief historical review and several examples from practice, the paper discusses the relationship between critical and ethical thinking in librarianship, in an attempt to justify the assumption of their strong unity as one of the important preconditions for making the right decisions in all aspects of library work. Using published manifestos and available literature, the paper also describes the concept of critical librarianship in a narrow sense – as engaged, activist, and socially responsible. Since the social engagement of libraries and librarians depends on the cultural-historical context and social ambience, critical librarianship is differently understood in different social environments, according to which problems are the most difficult and which groups are at risk. Cultural tradition and current circumstances determine the type and degree of social engagement of an institution, but the initiative often depends on individuals – professionals guided by a critical approach and ethical principles.

Keywords: critical librarianship, library ethics, social engaged librarianship, cultural embargo, libricide, University Library "Svetozar Marković"

Рад примљен: 5. јун 2025.
Рад прихваћен: 7. јул 2025.